

Bij wijze van roman

*Auteur Yannis Kiourtsakis en vertaler
Hero Hokwerda aan het woord*

YANNIS KIOURTSAKIS & HERO HOKWERDA¹

De vertaler over de auteur en zijn vertaling

Voor het *Vertalersnummer* van het tijdschrift *Tirade* in 2009 mochten allerlei vertalers een titel noemen-en-beschrijven, waarvan ze vonden dat die nodig vertaald en uitgegeven moest worden, maar waarvoor nog geen uitgever was gevonden. Bij die gelegenheid heb ik, van mijn kant, *Bij wijze van roman* van Yannis Kiourtsakis kort gepresenteerd, met de woorden:

In deze roman vertelt de Griekse ik (de auteur) over zijn innerlijke, persoonlijke zoektocht naar zijn oudere broer Charis, die zesentwintig jaar eerder, na zijn studie in West-Europa, daar zelfmoord heeft gepleegd; deze zoektocht is er tegelijk een naar het eigen ik van de auteur. Daarnaast is deze roman een zoektocht naar de relatie van Griekenland met Europa, en een verkenning zowel van het spanningsveld als de wezenlijke verbondenheid daartussen. Door dit alles heen is deze ‘essayistische’ roman ook een zoektocht naar de roman die hij wil schrijven en aan het schrijven is, en die dan ook het uiteindelijke resultaat is van de drie onderling verweven zoektochten.

Intussen is door het Nederlands Letterenfonds de ‘Schwob-regeling’ ingesteld, met als doelstelling het helpen uitgeven van meesterwerken die anders onuitgegeven dreigen te blijven. Deze doelstelling sluit wonderwel aan bij het vertalersnummer van *Tirade*, en mede dankzij Schwob kon nu dan ook, tot

¹ Bij de verschijning van de Nederlandse uitgave van Yannis Kiourtsakis’ roman *Bij wijze van roman* vonden in oktober 2014 twee presentaties plaats, in Gent en in Amsterdam, met beide keren de inleiding die hierbij gaat van vertaler Hero Hokwerda en met in Amsterdam tevens een inleiding van de auteur in het Grieks, waarvan bijgaande vertaling (door Hero Hokwerda) aan het publiek was uitgedeeld (in Gent vond in plaats daarvan een gesprek met de auteur over zijn roman plaats, waarbij veel van de onderwerpen uit zijn inleiding tevens aan de orde kwamen).

mijn grote blijdschap, Kiourtsakis' roman uit 1995 worden vertaald en uitgegeven.

Yannis Kiourtsakis en zijn werk

In augustus 1941, acht jaar na zijn broer Charis, wordt Yannis Kiourtsakis geboren in Athene, waar hij ook opgroeit. In 1958 gaat hij rechten studeren in Parijs; daar leert hij begin 1959 zijn vrouw Gisèle kennen, in de dagen dat zijn broer Charis in Brussel een eind aan zijn leven maakt.

Terug in Griekenland publiceert hij, vanaf eind jaren 1970, een aantal studies over de verhouding van Griekenland tot het Westen en over de Nieuwgriekse cultuur en traditie, vooral de volkstraditie, met als titels: *Griekendom en Westen in het denken van Seferis* (1979), *Mondelinge traditie en collectieve schepping. Het voorbeeld van Karagiozis* (1983, over het Griekse schimmentheater), *Carnaval en Karagiozis. Wortels en metamorfoses van de volkslach* (1985) en *Het probleem van de traditie* (1989).

In 1986 wordt Kiourtsakis geëerd met de staatsprijs voor het essay, maar in datzelfde jaar begint hij aan het schrijven van de eerste van drie romans die samen een trilogie moeten gaan vormen, onder de algemene titel *Het zelfde en het andere*. Daarvan verschijnt in 1995 het eerste deel, *Bij wijze van roman*, over zijn eerste levensjaren (inclusief de voorgeschiedenis van zijn ouders) tot en met het begin van zijn rechtenstudie in Parijs en zijn kennismaking met Gisèle. De rode draad in het boek is de zelfmoord van zijn broer Charis in België, begin 1959, met als centrale vraag: waarom hij wel en ik niet, terwijl ik toch in alles zo op hem lijkt? Het antwoord aan het eind heeft te maken met Gisèle, maar dit wordt pas werkelijk uitgewerkt in het tweede deel van de trilogie, dat verschijnt in 2000: *Wij de anderen*, over de volgende twintig jaar van zijn leven, nu samen met zijn vrouw. In 2007 wordt de cyclus besloten met *Het boek van het werk en van de tijd*, waarin Kiourtsakis zijn hele levensperiode tot dan toe nog eens herneemt en overdoet, maar dan nu met als onderwerp het hele denk- en schrijfproces dat tot zijn vorige twee boeken heeft geleid en dat, al schrijvend, ook leidt tot dit derde deel zelf.

Al met al gaat het hier om een langgerekt en diepgravend experiment in *zelf*-kennis, maar dan via de weg van de *anderen*, en dat niet alleen op het persoonlijke vlak, van de ik en de anderen (de ouders en vooral broer, in het eerste deel), maar ook op het algemenere vlak van Grieken en Europeanen: hoe kijken Grieken tegen Europa aan en hoe Europa tegen de Grieken? Daarmee staan zijn romans niet ver af van zijn interesses, zoals eerder tot uitdrukking gebracht in zijn essays.

Voor *Bij wijze van roman* kreeg Kiourtsakis in 1996 de prijs voor de roman van het tijdschrift *Diavázo* ('Lezen'); intussen zijn een Italiaanse en een Franse vertaling verschenen, en nu dus ook een Nederlandse. De laatste jaren heeft Kiourtsakis nog weer enkele essays gepubliceerd: *De dwaze wijsheid of het profane sacrale* (2003), *Een dorpeling in New York* (een 'reisverslag-essay', 2009) en *Het desideratum van de mens* (2011). Naast dit alles heeft hij sinds midden jaren 1980 een tiental boeken in het Grieks vertaald, uit het Frans.

Iets over de vertaling

"Er staat een fout op het omslag", is al geroepen over *Bij wijze van roman*, met als ondertitel *Het zelfde en het andere*: dat moet toch *Hetzelfde* zijn, als één woord? Tja, zo hoort het eigenlijk, maar een vertaler moet ook weleens wat mogen (al kan dat nooit veel zijn: de schrijver mag alles, een vertaler krijgt iets al gauw zelf op zijn brood). Overigens is de ondertitel *Het zelfde en het andere*, van de Nederlandse uitgave van *Bij wijze van roman*, in het Grieks eigenlijk de 'boventitel' van de trilogie als geheel, waarvan *Bij wijze van roman* alleen maar het eerste deel is.

Aan het vertalen van *Bij wijze van roman* heb ik veel genoeg beleefd. In het begin had ik weleens de neiging sommige zinnen wat in te korten, als de Griekse formulering mij wat omslachtig toescheen, maar al gauw werd duidelijk dat al dat zoeken en tasten van de schrijver nu juist tot het wezen van deze roman behoort en dus in de vertaling intact moest blijven (ook al moest het soms op een wat andere manier).

En een van mijn problemen bij het vertalen was nu juist al die 'zelfden' en ook 'zelven'. In de ondertitel zou ik normaal gesproken natuurlijk keurig 'hetzelfde' schrijven, maar de hele roman draait nu eenmaal om de tegenstelling (en tegelijk bijna inwisselbaarheid) van het 'zelfde' en het 'andere', en daar kon ik niet anders, vond ik, dan het lidwoord 'het' losmaken van 'zelfde'.

Maar er was meer. In het Nieuwgrieks wordt voor 'mezelf' gebruik gemaakt van *o eaftós mou* (van *heautós*), letterlijk 'mijn zelf'. Dat 'zelf' is dus in het Nieuwgrieks in alle gevallen een 'ding', een entiteit waarover je van alles kunt zeggen en waaraan je zelfs bijzinnen kunt verbinden; in het Nederlandse 'ik zeg tegen *mezelf*' is '-zelf' alleen maar een nadere bepaling bij 'me', maar in het Nieuwgrieks wordt dit dus eigenlijk 'ik zeg tegen *mijn zelf*' – wat we natuurlijk niet zo vertalen, we maken er gewoon 'tegen mezelf' van.

Maar hier, nu, stuitte ik bij het vertalen van *Bij wijze van roman* soms op dilemma's. In deze roman heeft de ik namelijk de neiging te filosoferen over zijn *zelf*, bijvoorbeeld: "Vaderland voor jou is je eerste zelf – en elke zoektocht naar je eerste zelf is een thuiskeer". In deze zin geeft dat ook in het Nederlands geen problemen, vooral doordat er ook nog eens een bijvoeglijk naamwoord bij staat ('eerste'). Maar lang niet in alle gevallen van het Griekse *o eafthós mou* was het – bij deze zoekende en tastende schrijver – even duidelijk of het nu om het filosofische begrip 'het zelf' ging, of alleen maar om het gewone 'mezelf'. Als de ik in de spiegel kijkt, bijvoorbeeld, kijkt hij dan gewoon naar 'zichzelf' of misschien – in dit boek – ook weleens naar 'zijn zelf'? Op zeker ogenblik was ik, om toch vooral maar consequent te vertalen, bijna overal over 'het zelf' gaan spreken, maar bij herlezing bleek dat potsierlijk te worden, en zo ben ik in veel gevallen, waar niets bijzonders aan de hand leek, toch maar weer teruggekeerd naar 'mezelf'.

Maar daarmee was ik er nog niet, want het verschil, in het Nederlands, tussen 'mijn zelf' en 'mezelf (mijzelf)' mag dan duidelijk zijn, bij het vaak voorkomende 'je zelf' (het 'zelf' van jou) en 'jezelf' zit het verschil hem alleen in die spatie, bijvoorbeeld in de zin: "Nu je het vermoeden krijgt [...] dat niets van de wereld aan jou toebehoort [...], *je zelf* nog niet eens[...]". Alleen zo'n spatietje was me dan toch te weinig, dus in zulke gevallen, waar het om 'je zelf' als 'het zelf van jou' ging, heb ik er voor de zekerheid maar 'jouw zelf' van gemaakt (met een -w!) – dit geeft eigenlijk een iets te sterke nadruk, maar dat moest dan maar.

Maar, nog weer een ander probleem: wat moest ik met een zin als: "Je lijf en je geest zijn gemaakt van het onbekende *zelf* van de wereld"? Dan denk je toch al gauw dat het hier over 'het zelf' van de wereld gaat, en dat is nu juist weer níet de bedoeling, want in het Grieks staat hier geen vorm van *o eafthós*, 'het zelf', maar van *ídios* (ons niet onbekend, in bijvoorbeeld 'idiolect'), en dat is weer een heel ander 'zelf', namelijk zoals in 'ikzelf/ik zelf'. Dus dat moest in deze zin dan maar als volgt worden: "Je lijf en je geest zijn gemaakt van het onbekende zelve van de wereld".

O ja, en dan komt er in de roman ook nog een keer een overpeinzing voor die gericht is *eis eautón*, 'aan/tot zichzelf', maar dan op z'n Oudgrieks en daarmee een onmiskenbare verwijzing naar het bekende geschrift van keizer Marcus Aurelius dat zo heet. Als ik wilde dat er enige kans bestond dat de Nederlandstalige lezer hierbij ook aan Marcus Aurelius zou denken, moest ik er welhaast iets van maken als 'aan/tot mijzelfen'.

En nog een 'o ja': in combinatie met 'identiteit' (*taftótita*, verwant met *eafthós*) komt als tegengestelde daarvan ook nog ergens het woord 'anders-

heid' voor, maar dan niet op basis van een gewoon woord als *állos* of *diaforetikós*, maar in de vorm van het niet-alledaagse, 'geleerde' woord (*h*)eterótita, van een stam die wij wel kennen in woorden als 'heterofoon'. In de vertaling ben ik in dit geval uitgekomen op 'alteriteit': misschien wel geen erg courant woord, maar in combinatie met 'identiteit' toch nog redelijk inzichtelijk (als je denkt aan ons 'alter ego', 'alternatief', enz.). Het Franse *alternité* zou in die taal weleens meer ingeburgerd kunnen zijn, maar dit past dan wel weer goed bij deze schrijver, voor wie de Franse taal en *cultuur* welhaast een tweede *natuur* geworden zijn; bovendien zou het Griekse woord (*h*)eterótita zélf (dat wel vaker voorkomt) ook weleens een weergave kunnen zijn van het Franse begrip – alleen kan het Nieuwgrieks voor zoiets gemakkelijk op een Oudgriekse stam teruggrijpen, terwijl wij al gauw via Frans en/of Engels bij het Latijn uitkomen – of ook wel (in andere gevallen) bij het Oudgrieks...

Tot zover enkele overpeinzingen en tobberijen van een vertaler...

De auteur over zijn roman

Bij wijze van roman is de late vrucht van mijn puberaal verlangen een literair werk te schrijven – 'late vrucht', zeg ik, want het boek is geschreven tussen 1986 en 1994 en uitgegeven in 1995, toen ik 54 jaar was. Tot dan toe had ik alleen studies en essays gepubliceerd: over Seferis, de orale cultuur, en carnaval en volkstoneel (in het bijzonder *Karagiozis*, het Nieuwgriekse schimmen-theater).

Dit verlangen wordt meteen al in de eerste regels van het boek weergegeven in een overpeinzing 'aan mijzelf', die begint met de woorden: "Je moet de zelfde dingen op een andere manier zeggen [...]". Het idee is dat een schrijver, als hij in zijn leven in feite maar *één* boek schrijft, dit altijd weer op een *andere* manier schrijft, om zich te verdiepen in het *zelfde* dat in hem schuilt en dat hij nooit volkomen zal weten te zeggen, omdat het iets onuitputtelijks is: *een element van alteriteit in de identiteit zelf*. Vandaar ook *Het zelfde en het andere*, de algemene titel van de trilogie waarvan *Bij wijze van roman* het eerste deel vormt. Het gaat om een fundamenteel thema, dat in talloze varianten telkens terugkeert in het hele werk.

Maar al gauw verschijnt er ook een tweede kern, deze keer van verhaalkundige aard: enkele bladzijden uit het persoonlijke dagboek van de verteller, die ook de schrijver is. En hier zult u mij toestaan – nadat ik u gezegd heb dat het boek van kافت tot kافت autobiografisch is, wat meteen ook een eerste verklaring biedt voor de titel *Bij wijze van roman* – nu verder over de schrijver-verteller te spreken in de derde persoon, *alsof het om een romanper-*

sonage gaat. Want dat is in wezen, zoals aan het eind duidelijk zal worden, wat er in dit boek op het spel staat: de schrijver probeert vanaf het begin zichzelf *als een ander* te zien, *als een romanpersonage*, totdat hij ten slotte tot de ontdekking komt dat *het een roman is* wat hij aan het schrijven is – en dit is de tweede, meer wezenlijke zin van de titel.

Zoektocht

De verteller, dus, zien we een wandeling maken tegen een kleine berg van Attica, in de ochtend van 21 december 1986. Plotseling heeft hij de gewaarwording dat, in het heldere winterlicht, de tijd stil is blijven staan; dat zijn dode broer, die op zijn 26ste zelfmoord gepleegd had in een januarinacht van 1960 in Brussel, nog altijd levend in hem is – heel even vereenzelvigd de verteller zich met hem. Hij herinnert zich vluchtig het *Dikolon* [‘tweelijvig wezen’, HH] – een personage uit het carnavalstoneel, dat op zijn rug permanent het lichaam van zijn dode broer meesjouwt –, een personage dat de schrijver hardnekkig heeft beziggehouden in zijn studies over het carnaval. En dan beseft hij dat hij zelf zo’n *Dikolon* is – hij die nu al 26 jaar het lichaam van zijn dode broer in zich meesjouwde. Ziedaar opnieuw ‘het *zelfde* en het *andere*’: de verteller is tegelijk *zelfde* en *andere* in relatie tot zijn broer, de levende is tegelijk *zelfde* en *andere* in relatie tot de dode. En de verkenning van dit gelijkenis-verschil wordt het hoofddoel van het boek. Hierna zullen vertelling en overpeinzingen ‘aan zichzelf’ elkaar blijven afwisselen, waarbij zij elkaar voeden en gezamenlijk verder weven aan het lichaam van het boek.

Ik blijf nog even bij de vertelling. In de geest van de verteller komen steeds meer vragen naar boven: waarom heeft Charis, de jongen die toch zoveel van het leven hield, een eind aan zijn eigen leven willen maken? Waarom heeft de verteller zelf al net zo’n moeite gehad wortel te schieten in het leven? Waarom deze existentiële twijfel?

De verkenning van de geschiedenis van de broer wordt zo ook een soort persoonlijke zelfanalyse, en het hele boek vormt een onderzoek-zoektocht. Zoektocht naar identiteit en zin: een initiatietocht van de verteller naar het verleden van hemzelf en zijn familie, met veel doelstellingen: zijn plicht te vervullen tegenover zijn dode broer; diens voortijdig teloorgegane leven te rechtvaardigen; ook zijn eigen leven van daarna te rechtvaardigen; de verloren tijd terug te winnen; zichzelf te leren kennen, maar ook het land, de samenleving en de tijd waarin hij geboren werd en opgroeide. Al deze doelstellingen verwijzen zoals u ziet naar zijn persoonlijk leven, en het boek is

alleen maar een middel tot de verwezenlijking daarvan. Maar aangezien het boek het enige middel is om alle genoemde doestellingen te bereiken – voor zover zij te bereiken zijn –, wordt het schrijven van het boek onontkoombaar het primaire doel van het leven zelf van de schrijver.

Getuigenis en herinnering

De verkenning wordt in de eerste plaats gebaseerd op geschreven getuigenissen: artikelen in de pers, familiearchieven, correspondentie – vooral op de ontelbare brieven die zijn broer naar huis schreef in de tijd dat hij landbouwkunde studeerde in België. Onthullende brieven, die het de verteller mogelijk maken tegelijk *van buiten* en *van binnen* naar zijn ‘held’ te kijken: hem van afstand te bestuderen als historicus of antropoloog, maar ook ‘in zijn huid te kruipen’ als romanschrijver – eenvoudigweg door uitvoerige passages uit deze correspondentie op te nemen in de tekst van zijn eigen boek.

Maar de verkenning wordt voortgezet in de herinnering, de fantasie en het denken, door de gezichtshoek van het jonge kind dat de schrijver-verteller geweest is onophoudelijk te confronteren met de gezichtshoek van de volwassene in de jaren dat hij zijn boek schrijft. Zo hebben we twee geschiedenissen die van elkaar onderscheiden zijn, maar ook onderling verweven: de geschiedenis van het avontuur van een gezin in Griekenland, België en Frankrijk van eind jaren 1940 tot 1960, en daarvóór in het Griekenland en Kreta van begin 20ste eeuw, en daarnaast de geschiedenis van het innerlijk avontuur dat zich in het bewustzijn van de verteller ontrolt onder het schrijven van die eerste geschiedenis, terwijl hij zich afvraagt hoe hij die moet schrijven. Deze dialectiek van het *binnen* en het *buiten* kan gezien worden als nóg een variant van het aanvankelijke thema.

Collectieve dimensie

En dan is er ook nog een derde personage, waarvan het leven een beter licht werpt op het lot van de twee broers: de vader – een niet meer zo jonge vader die beschermend en onvoorstelbaar teder is, bijna ‘moederlijk’ zou ik zeggen. En niettemin was deze man in zijn jonge jaren heel anders geweest: in 1885 geboren op het toen nog door de Turken overheerste Kreta, kende hij een moeilijke kinderleeftijd, gestempeld door armoede en door Ottomaanse vervolgingen; met hulp van een oom slaagde hij erin rechten te studeren; na de Balkanoorlogen van 1912-1913, waardoor het Griekse grondgebied bijna werd verdubbeld, diende hij als substituut-officier van justitie in Noord-Grie-

kenland; daarna, in 1916-1917, toen een deel van dit gebied door de Bulgaren bezet werd, zwierf hij door Europa, dat in die tijd door de Eerste Wereldoorlog verdeeld werd; in 1921-1922 was hij president van de krijgsraad tijdens de Griekse veldtocht in Klein-Azië, die op rampzalige wijze eindigde in de exodus van anderhalf miljoen vluchtelingen naar Griekenland; enkele jaren later bracht het justitieel onderzoek van enkele financiële schandalen hem in botsing met de politieke leiding van die dagen, wat hem uiteindelijk ontslag deed nemen. Een stormachtig leven, getekend door de ‘nachtmerrie van de geschiedenis’. En juist tegen deze nachtmerrie heeft hij zijn twee zoons wanhopig willen beschermen door hen op te sluiten in een geruststellende gezinscocon, waaraan zij later slechts met de grootste moeite wisten te ontkomen: toen zij naar West-Europa emigreerden om een andere vaderlijke droom te verwezenlijken – een droom die alle Griekse ouders van vroegere generaties gemeen hadden: hun kinderen van een beter leven te verzekeren dan dat van henzelf, door hen te laten studeren in een ‘Europa’ dat aantoonbaar ‘verder’ was dan het arme Griekenland.

De existentiële ervaring van de twee broers heeft dus ook een collectieve dimensie. Ik doel hier op de manier waarop de geschiedenis, samenleving en cultuur van de Nieuwgriekse wereld weergegeven worden in de mentaliteiten en gedragswijzen van ieder van ons. Aan de ene kant zien we de traditionele waarden van deze samenleving: nauwe familiesolidariteit, wederzijdse afhankelijkheid en bescherming, een sterk gevoel van persoonlijke eer (*filótimo*), toewijding aan de geboortegrond (vaderland), die alleen maar een verbrede versie is van de toewijding aan het gezin. Maar aan de andere kant zien we ook de opening van deze samenleving naar de moderniteit, haar hardnekkige (en zo vaak gefnuikte) wil – meteen al vanaf de Griekse Opstand van 1821 – een moderne Europese natiestaat te worden. Ziehier twee waardensystemen die telkens tot diepe verdeeldheid leiden en die niet alleen licht werpen op de ervaring van mijn ‘helden’, maar volgens mij in het algemeen op de Nieuwgriek – misschien wel op de Griek van alle tijden.

Want de opening naar Europa is alleen maar de zoveelste versie van de zoektocht naar open horizons en onophoudelijk contact met andere volken, die sinds de Oudheid de Griekse ervaring uitmaken. We zien het al in de *Odyssee*, waarvan het hoofdthema gevormd wordt door de reizen en de thuiskeer van Odysseus: een thema dat vervolgens door de Griekse literatuur van alle tijden heen blijft lopen, tot en met de volksliederen over de vreemdelingschap, Kavafis, Kazantzakis, Seferis, enz. Een continuïteit die stellig verklaarbaar is uit objectieve factoren: uit het bergachtige en eilandelijke karakter van een land dat arm aan natuurlijke hulpbronnen is en door de

eeuwen heen de Grieken aanzet tot emigratie, zeevaart, handel – in één woord: tot reizen. Maar waar het ons hier om gaat, is de subjectieve, existentiële kant van deze ervaring: de pijn van de emigratie, van de ontworteling, van de ballingschap – een bron van ongeneeslijke nostalgie. En verbonden ermee, de beproeving van de thuiskeer (*nostos*, terugkeer naar het vaderland), die soms onmogelijk blijkt, zelfs wanneer de geëxpatrieerde fysiek naar zijn land terugkeert. Om de eenvoudige reden dat niet alleen hijzelf door zijn leven in het vreemde land veranderd is, maar dat ook zijn vaderland hem ten diepste veranderd toeschijnt – en veranderd *is*. En God weet hoezeer dit laatste opgaat voor het Griekenland van de tweede helft van de twintigste eeuw, die onze steden en dorpen en, dieper nog, onze samenleving letterlijk een metamorfose heeft laten ondergaan.

Zingeving

Precies deze beleving van de onmogelijke thuiskeer vat het gemeenschappelijk lot samen van de dode broer en de verteller: hoe dieper de verteller op verkenning gaat in de geschiedenis van zijn alter ego, des te beter gaat hij zijn eigen geschiedenis begrijpen. En zo wordt het boek dat hij aan het schrijven is in zijn ogen een echte roman: een Bildungsroman, waarvan hij tegelijkertijd een van de personages is en de eerste lezer, aangezien hij deze dubbele geschiedenis pas werkelijk *te weten komt* wanneer hij ook de laatste regel van het boek geschreven heeft.

Natuurlijk wordt hier niets definitief verklaard. Het raadsel van de zelfmoord van de broer blijft in het boek intact; misschien wordt het zelfs nog ondoordringbaarder naarmate de verteller, terwijl hij de draden ervan ontwart, des te meer zijn onwetendheid beseft en ziet hoe het raadsel zich verdicht. Maar dit – het bewustzijn dat de mens een raadsel is – is juist wat zijn pad bijlicht, door hem te tonen dat het werk van de zelfkennis desalniettemin voortschrijdt, en door hem ertoe aan te zetten een of andere zin van het leven te creëren tegenover het absurde waar hij voortdurend tegenaan loopt. En deze zin is geen andere dan het boek dat hij aan het schrijven is en dat hem innerlijk een metamorfose laat ondergaan.

Het is trouwens geen toeval dat de roman afsluit met een straal van hoop: de dageraad dat de verteller, na een hele nacht van wandelen met een meisje in het Parijs van 1960, de liefde in zich geboren voelt worden voor haar die de vrouw van zijn leven zal worden. Dieper nog, is het boek zelf, van begin tot einde, een poging tot verzoening met de tragedie van de *condition humaine*,

waarvan deze geschiedenis van ballingschap, liefde en dood misschien een metafoor vormt.

Voor Charis mag de onmogelijkheid van de thuiskeer dan leiden tot de vrijwillige uittocht uit het leven, dezelfde onmogelijkheid loopt voor de verteller uit op het schrijven van een boek. Daarmee trekt de schrijver zich aanvankelijk uit de wereld terug, maar enkel om langs een langere weg terug te keren: om in zijn ballingschap zelf – een ballingschap die tegelijk politiek, cultureel en ontologisch is – zijn vaderland te vinden: niet in enig geografisch land, maar in het land (*topos*) – of het ‘niet-land’ (*ou-topía*, utopie) – van een literair werk. Het is wat ik in het boek telkens met een oxymoron noem (want alleen zo kan het benoemd worden): *de verwezenlijking van de onmogelijke thuiskeer*. Een ‘verwezenlijking’ die stellig volkomen betrekkelijk is en altijd onvoltooid, want zij vereist een wanhopige strijd, die altijd weer verijdeld wordt, maar die – zelfs op die manier – noodzakelijk is om de literaire scheping en de menselijke zin van het leven te laten bestaan.

Trilogie

Maar hier begint dan de geschiedenis van het tweede deel van de trilogie, dat in het Grieks de titel heeft *Emís i álli*, ‘Wij de anderen’ (nóg een samenvallen van identiteit en alteriteit!) en dat precies de moeizame existentiële ontwikkelingsgang van de jongere broer beschrijft, van zijn 18de tot zijn 46ste (dat wil zeggen ruwweg de tweeënhalve decennia 1960-1985), die het hem mogelijk maakte de droom van zijn puberjaren te verwezenlijken: schrijver worden – en wel de schrijver van dit specifieke werk. Dit is ook het einde van het tweede deel, dat, zoals u wel zult begrijpen, weer terugkeert naar het begin van het eerste: naar die ochtend van 21 december 1986, toen de schrijver-verteller zich vereenzelvigde met zijn dode broer en ineens, als in een flits, het idee van dit werk concipieerde. En bij diezelfde ochtend begint ook het derde deel – *Het boek van het werk en van de tijd* –, dat het verhaal doet van het avontuur, niet meer van de schrijver, maar van het *werk*, zoals het geschreven wordt en metamorfoses ondergaat in een land en een wereld die ook hem razendsnel veranderen, in het tijdsbestek van 1986 tot 2007. U ziet het: een literair werk kan geconcipieerd worden in een vluchtig ogenblik – een ogenblik dat zich buiten de tijd lijkt te bevinden, of, als u dat liever heeft, een eeuwigheidsogenblik; maar de voltooiing ervan vergt soms de tijd van een heel mensenleven.

Taal

Tot besluit wil ik beklemtonen hoezeer dit boek, dankzij hetwelk ik mijn hele voorbije leven bewuster opnieuw heb beleefd, mij geholpen heeft niet alleen mijn zelf dieper te begrijpen, maar ook mijn land, Griekenland: mij geholpen heeft om op een nieuwe manier de schoonheid te voelen van zijn natuur, zijn beschaving en zijn mensen, maar ook de tragedies van zijn geschiedenis en de misère, dikwijls, van zijn hedendaagse leven, die zoveel creatieve pogingen verijdelde; die mij geholpen heeft de tegenspraken van de Nieuwgriekse samenleving van binnenuit te bestuderen, maar ook te beseffen dat die niet gezien kunnen worden buiten de geschiedenis van Europa, waarvan het moderne Griekenland – of we willen of niet – een eigenaardig maar onlosmakelijk deel vormt, althans sinds de tijd van de Griekse onafhankelijkheid in 1830.

En zo heb ik ook mijn relatie opnieuw beleefd met mijn tweede vaderland, Frankrijk – wat zeg ik, met heel West-Europa –, dat mij minstens evenveel gevormd heeft als Griekenland en waarvan ik des te dieper ook zijn eigen tegenspraken overdacht heb, zijn eigen tragedie durf ik wel zeggen, die opnieuw aan het licht treedt in onze huidige economische, politieke en antropologische crisis.

Maar dit werk van zelfkennis – zoals en voor zover bereikt – zou ondenkbaar zijn zonder het literaire schrijven. En literair schrijven betekent in de eerste plaats *taal* – is taal niet het meest echte vaderland van de schrijver? Tijdens mijn jarenlange arbeid aan deze boeken heb ik tot mijn grote vreugde enkele van de oudste woorden van de Griekse taal – terwijl mijn klassieke achtergrond maar heel beperkt is – spontaan in mijn schrijven boven zien komen en, het voornaamste, op een betere manier tot leven zien komen, ik bedoel: doordat ze mij toestonden de ervaringen van een hedendaagse mens zo goed als ik kon onder woorden te brengen. Een onschatbaar geschenk, dat mij wederom getoond heeft dat de meest wezenlijke continuïteit van de Griekse wereld gegrondvest is in haar taal.

Epiloog

Een paar woorden nog. Toen het boek in het Frans vertaald en uitgegeven werd, hebben veel Franse lezers mij gezegd, wat ik ook van veel Grieken heb gehoord, dat zij in dit boek iets herkenden van zichzelf en van hun land. Dit heeft mij getoond dat de geest van het boek moeiteloos in de vreemde taal is overgekomen en de gevoeligheid kon raken van mensen die waren opgegroeid in een samenleving en cultuur die anders is dan de Griekse.

Daarom ook ben ik bijzonder verheugd over het feit dat het nu, dankzij Hero Hokwerda en uitgeverij Ta Grammata², ook opnieuw tot leven komt in de taal van úw land, dat mij, zoals u op sommige bladzijden van het boek zult zien, vanaf mijn puberjaren vertrouwd is.

Al deze dingen samen zijn voor mij de kostbaarste weldaden die een schrijver geschonken kunnen worden, en zij helpen u misschien concreter te begrijpen wat de oxymoronachtige uitdrukking betekent die ik eerder gebruikt heb: de verwezenlijking van de onmogelijke thuiskeer.

² Een uitgebreide recensie van deze pas verschenen vertaling (2014) is opgenomen in de sectie 'Boekbespreking' hierna.